

Andrej Kregar

Pozabljena mlina in žaga v Velikih koritih Soče

Raziskovanje kulturne dediščine

V dolini Trente z veseljem aktivno preživljam prosti čas. Ta aktivnost je pogosto zgolj poležavanje na obali Soče, najraje na veliki skali, ki leži sredi Soče na koncu Velikih korit.

Med tem poležavanjem sem na desnem bregu Soče opazil ruševine treh zgradb.

Najprej sem pomislil, da gre za ostanke soške fronte, a že bežen ogled ruševin z nasprotnega brega je pokazal, da so mnogo starejše in da način gradnje ne ustreza gradnjam iz obdobja velike morije.

*Ruševine žage in mlinov, kot so jih člani Orlovih ekip videli leta 1952.
Vir Slovenski etnografski muzej*

Ostanki mlinov in žag, kot jih vidimo zdaj. Foto Andrej Kregar

Pri eni od ruševin sem opazil čudno majhno okence. Le zakaj tako nizko in tako majhna odprtina, pa sem le uganil: to je odprtina za os vodnega kolesa! So bili torej tukaj mlini? In to kar trije? Tudi vloga lukenj, ki so po desnem bregu Soče na več mestih vklesane v skale, mi je postala jasna. Vanje so bili pritrjeni stebri, ki so nosili lesene žlebove, speljane od roj do vodnih koles. Tudi vloga police, ki je vse od Tičnika speljana po desnem bregu Soče, mi je postala jasna. Roje so bile speljane po njej!

Ampak kje je stal jez?

Odsel sem raziskovat po robovih korit. Ostanke jezov sem našel zelo hitro, in to ne samo enega. Spodnji jez je stal približno na treh četrтинah razdalje med mostom v Lepeno in koncem korit. Korita Soče so na tistem mestu široka 6,5 metra, do gladine vode je dobrih pet metrov. Na levem bregu je v rob korit vklesano ležišče za tram, ki je široko pol metra, dolgo pa približno meter. Na nasprotnem, desnem bregu je prav tako v skalo vklesanih več lukenj. Vanje je bil torej sidran spodnji jez.

Naslednje ostanke jezov sem našel malo višje. Korita so na tistem mestu prav tako široka 6,5 metra, do gladine Soče pa je celih osem metrov. Na levem bregu je v robu korit prav tako vklesanih več ležišč za tramove, na desnem pa več lukenj in daljših navpičnih zarez. Težko je iz ostankov ugotoviti točen način gradnje, možno je, da sta tam stala dva, če ne trije jezovi. Zagraditi Velika korita Soče se mi je zdel pravi gradbeni podvig, zato sem bil začuden, da o tem ni znanega kaj več.

Poizvedovanje

Začel sem poizvedovati po raznih arhivih, literaturi in muzejih in hitro našel prve zapiske.

V *Planinskem vestniku* s preloma prejšnjega stoletja sem našel, kje so na Soči bili mlini in žage. Takole so zapisali: "Po eden na Žagi in Bočiču, pod Turo, pod Kalom celo z zaježitvijo, pred Kluzami, 'grajski' v Bavšici, v Lepeni, nad Strmcem, in po dva v Vodencah, Dvoru, Čezsoči, Trenti in Logu ter štirje v Soči.

Žage so bile Pod Turo, v Čezsoči, Jablancah, Logu pod Mangartom, na Klancu, v Vrsniku, na Zadnjici v Logu in na Žagi."

V vasi Soča so stali torej kar štirje mlini, žaga, omenjena kot "na Klancu", pa je verjetno tista na koncu korit. Nekaj podatkov sem našel v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja, ki hrani zapiske Orlovih terenskih ekip. Poleti 1952 je ekipa Borisa Orla raziskovala način življenja v Trenti, Soči, Bovcu, Čezsoči, Logu pod Mangartom in okolici.

Kaj je ostalo v spominu takrat živečih Sočanov? Ne veliko, nekaj pa: na koncu korit sta stala dva mlina in žaga; vse zgradbe so bile zidane, z leseno streho in so imele po eno mlinsko kolo "na lopate" na zgornjo vodo; da so mlini propadli že pred prvo vojno, da so samo sirk – koruzo torej – mleli. Sirk ali žita so v mlin vedno nosili v kozjih mehovih, nikoli v ovčjih. Meh je držal okoli 40 funtov zrnja, od tega si je mlinar za mletje vzel merico, ki je znašala dva funta. Pet odstotkov torej, zelo skromno; običajno je merica znašala deset odstotkov. Mlinar je revnejšim včasih mletel zastonj ali za pomoč pri vzdrževanju mlina, ni pa to bilo pravilo. Zrnje za mletje so morali ljudje sami prnesti do mlina in potem moko tudi sami odnesti.

Mlinarja in žagar so imeli očitno velike težave z jezo. Ta se jim je nekajkrat podrl, bodisi zaradi visoke vode ali lesa, ki so ga Trentarji plavili po Soči. Zato je v koritih opaziti več sledov. Verjetno so nekajkrat popravljali zgornji jez, kasneje pa zgradili drugega, nižje v koritih. Ta je bil nižji in zato odpornejši.

Drva so predstavljala Trentarjem dodaten zaslužek, za klaftro (3,4 m³) drv, ki so jih spravili do grabelj v Čezsoči, so jim furlanski trgovci plačali do tri goldinarje. Po preračunu je takrat za klaftro drv Trentar dobil okoli 60 evrov.

Kaj nam povedo stari vojaški zemljevidi?

Mlina in žaga na koncu korit sta torej prenehala obratovati že pred začetkom prve svetovne vojne. Kdaj pa so začeli svoje delo?

Najstarejši dosegljivi vojaški zemljevidi so nastali na podlagi ukaza cesarja Jožefa II. in so risani v merilu 1 : 28.800. Do konca leta 1784 je bilo kartirano celotno slovensko ozemlje.

Na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz leta 1784 na koncu korit ni vrisanega ničesar. Sta pa žaga in mlin omenjena nižje, pri Kršovcu. Je prišlo do pomote in so korita pri Kršovcu zamenjali s koriti pri Soči? Ostankov objektov, ki bi lahko bili mlin in/ali žaga, tam nisem uspel najti.

Jožefinski vojaški zemljevidi so se s časom pokazali kot premalo natančni, zato je avstrijska vojska leta 1806 začela drugo kartiranje svojega ozemlja, ki se je končalo leta 1869. Trenta je bila kartirana okoli leta 1860 in na teh zemljevidih so žaga in mlina na koncu korit že vrisani. Mlina in žage pri Kršovcu na tem zemljevidu ni.

Tudi na zemljevidih, ki so bili rezultat tretjega vojaškega kartiranja od 1869 do 1887 leta, je na koncu

V skalo vklesano ležišče trama spodnjega jez, leva stran.

Foto Andrej Kregar

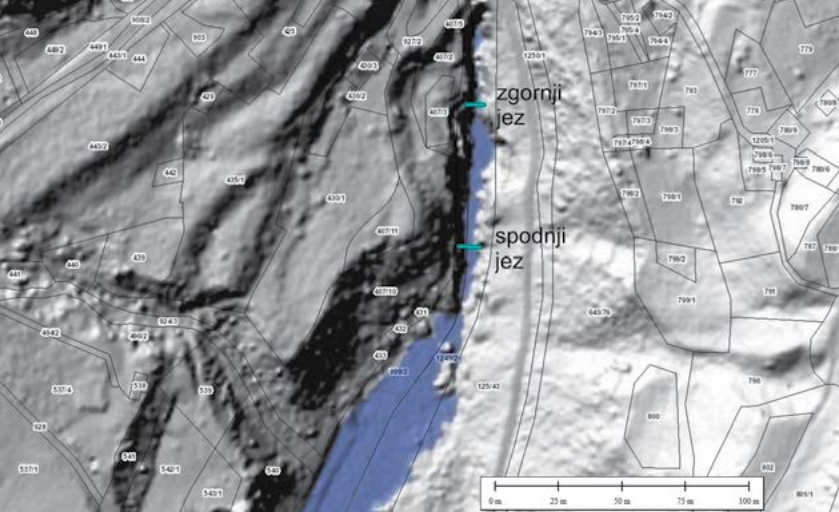
Luknje na desnem bregu korit. Vanje je bil sidran spodnji jez.

Foto Andrej Kregar

Na fotografiji so vidna ležišča tramov zgornjega jez. Korita so tu tako ozka, da se vidi ležišča na obeh bregovih. Foto Andrej Kregar

Označena sta oba jezova. Mlina sta stala na parcelah 431 in 433, žaga pa na parceli 432. Vir Podatki Geodetske uprave Republike Slovenije

korit vrisano mlinsko kolo. Pridružila sta se jima je tudi mlina v zgornjem delu Lepene in ob sotočju Vrsnika s Sočo.

Leta 1906 je bil na osnovi istega kartiranja izdan nov zemljevid. Mlina na Lepenjici in ob koncu korit ni več, dodana pa je žaga Na skali.

Kaj izvemo iz starih katastrov?

Desni, zahodni breg Soče je v letih 1805–1813 spadal k Napoleonovem Kraljestvu v Italiji, in sicer k departmaju Passariano s središčem v Vidmu. Francoska oblast je za to območje v letih 1811–1813 izdelala katastrski elaborat, izdelan je bil povsem po milanskem katastru. Avstrija, ki je po dunajskem kongresu leta 1815 dobila del tega ozemlja nazaj, je za te občine kataster le prerasla.

Za levi, vzhodni del, je Avstrija v letih 1818–1828 izdelala svoj katastrski elaborat, franciscejski kataster, imenovan po avstrijskemu cesarju Francu I. Triangulacija in katastrska izmera sta bili v slovenskem Primorju in Istri opravljeni v letih 1817–1825.

Najstarejši kataster je torej francoski iz leta 1813. Obravnavan je samo desni del Soče. Dosegljiva re-

produkcija je slaba, parcelne številke niso vse berljive, vendar so na koncu korit jasno vrisani trije objekti. Mlina in žaga so leta 1813 torej že stali.

Avstrijci so leta 1836 franciscejski kataster dopolnili oziroma reambulirali. Na tem katastru se pojavi domačija Pri Tičniku, v spisovnem delu, napisanem v italijanščini, pa so omenjeni žaga in oba mlini. Lastniki parcel in s tem mlinov in žage so bili Anton Klavora, Jožef Flajs in Janez Komac.

Na parcelah 431 in 433 je naveden "mlin za zrnje z enim kolesom". Žaga, ki je stala na parceli 432, je bila ob reambulaciji brisana in parcela je označena kot prazna – "Sterile".

Tudi na protokolu gradbenih parcel iz leta 1838 sta parceli z mlinoma še označeni kot gradbeni, parcela z žago pa prepisana z oznako, ki pomeni "preorana ledina", torej spremenjena namembnost.

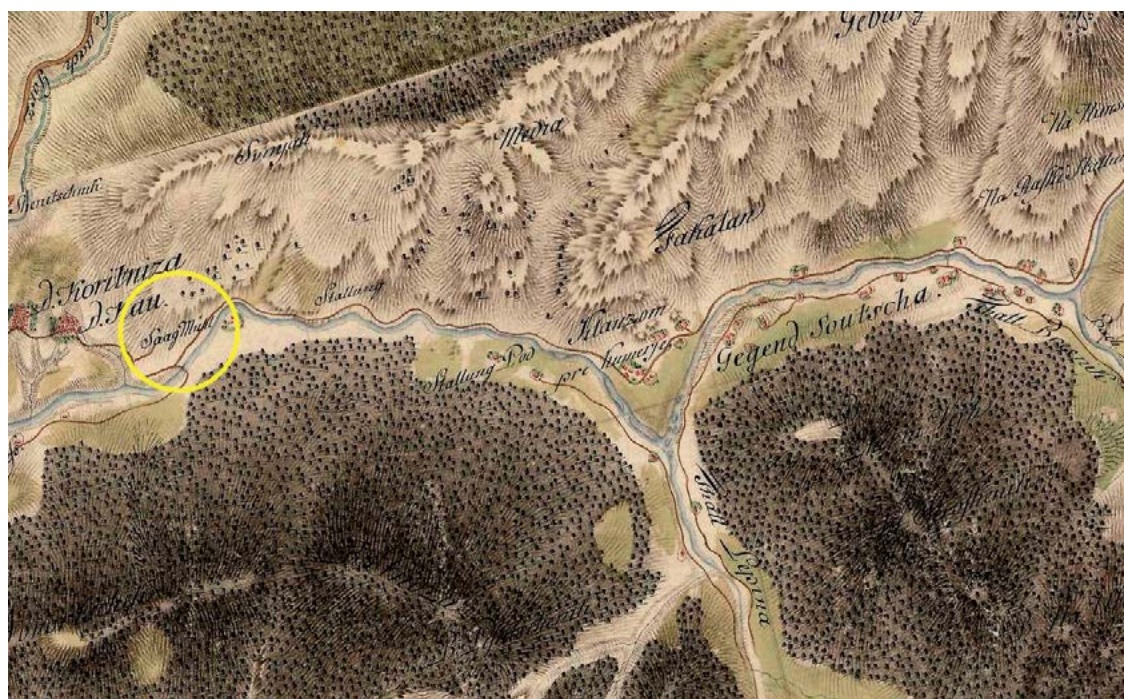
Žaga je prenehala delovati že pred letom 1836. Zakaj? Zaradi težkega dostopa? Še zdaj dobro vidna, čeprav zarasla pot od Tičnika do Soče je precej strma in neugodna za spravilo razžaganega lesa. Se je pojavila konkurenca, je takrat že začela obratovati žaga ob sotočju Soče in Vrsnika, čeprav je na zemljevidu iz drugega vojaškega kartiranja še ni? Je bil dobiček premajhen in davki previsoki?

V spisovnem delu franciscejskega katastra iz leta 1828 sem našel podatek, da je bila ocenjena vrednost mlina Antona Klavore na 600 goldinarjev, žage Jožefa Flajsa na 440 goldinarjev in mlina Janeza Komaca na 650 goldinarjev. Letno so morali lastniki plačati davek v znesku 25, 16 in 26 goldinarjev. En takratni goldinar bi bil danes približno 20 evrov.

Zakaj in kdaj sta prenehala obratovati mlini?

Omenil sem že težave z jezom, morebitne težave z davki, vendar morda to nista bila edina razloga, zakaj sta tudi mlinarja prenehala delo. Ob koncu 19. stole-

Jožefinski vojaški zemljevid Arcanum Maps, Arcanum Adatbázis Kft.

tja je na Kranjskem delovalo približno 1700 kmečkih mlinov, njihovo delo je urejal Mlinski red za Kranjsko iz leta 1770. Uveljavila ga je cesarica Marija Terezija. Predpisoval je sanitarne mere in vseboval določila, ki so stranke štela glede plačila mlinarju. Posebno skrb je mlinski red posvečal skrbi za mlinske kamne. Mlinar je bil prav tako dolžan, da v obdobjih nizkih vodostajev najprej melje za mlevce in šele nato zase. Strogo prepovedano je bilo, da bi mlinarji delali kakršne koli razlike med posameznimi strankami. Mleti so morali po takem vrstnem redu, kot so stranke žito prinašale. Red je določal zaslužek in načine zaračunavanja. Odvisen je bil od zrnja, ki se je mlet, in naj bi znašal med šest in sedem odstotkov mlete količine. Mlinarji se tega niso držali, običajna merica je bila deset odstotkov. Za kontrolo izvajanja mlinskega reda so bila zadolžena zemljiška gospostva.

Mlinski red, ki ga je leta 1814 izdal Franc I. Avstrijski, je le še poostiril predpise in dodal nove določbe. Ta red je zahteval primerno strokovno usposobljenost, natančnejše tehtnice, stranke so bile svobodne pri izbiranju mlina, kjer jim bodo mleti žito, dovoljeno je bilo, da je stranka prisotna pri mletju, mlinar pa je bil dolžan zmleti žito vsake stranke posebej in ga ni smel mešati z žitom drugih.

Mlinarjem je dodatno zagrenil življenje še Vodni zakon iz leta 1872, uveljavil ga je Franc Jožef I. Ta je zahteval, da se tisti koristniki vodnih naprav, ki uporabljajo isti jez ali isti potok, združijo v vodne zadrage. Te je zakon predvideval zaradi vzdrževanja jezov, strug mlinščic, zapor in mostov ob mlinščicah, predvsem pa zato, da mlinarji ali žagarji ne bi drug drugemu kradli vode oziroma vodne energije. Popravila naprav so zlasti ob poplavih zahtevala od mlinarjev dosti truda in stroškov. Kadar je vodne naprave uporabljalo več uporabnikov, so stroške vzdrževanja medsebojno delili glede na korist.

Vodni zakon je zahteval, da je "za vse ostale rabe javnih voda in za vse ureditve v zvezi z rabo voda, ki niso splošna raba, treba pridobiti dovoljenje pristojnega organa". Tovrstna vodna pravica je imetnika zavezovala tudi k postavitvi stalnih točk za označevanje najvišjega dovoljenega vodostaja. Vse vodne naprave so morale imele komisijsko postavljene vizirne mere, kar je bil pogoj za pridobitev oziroma obnovitev vodne pravice. Slednjo je bilo treba imeti, saj je bila "nedovoljena gradnja vodnih in za rabo voda potrebnih objektov, raba voda brez dovoljenja, prestavljanje ali samovoljne preureditve oznak" kaznovana s kaznijo od pet do 150 goldinarjev, ali z zaporom do meseca dni.

Vodne zadrage so zaživele le malo kje. Tudi če so bile zaradi zahtev zakona ustanovljene do leta 1882, njihovi člani v njih niso bili aktivni, ali zaradi denarja, lenobe, pomanjkanja splošne in strokovne izobrazbe, pomanjkanja primernih voditeljev ali preprosto zaradi pregovornega slovenskega individualizma.

So bile te zahteve tiste, ki so zabile žebelj v krsto mlinarstvu na koncu korit?

Kakor koli, na "Spezialkarte der Oesterreichischen-ungarnischen Monarchie" iz leta 1906 mlinov na koncu korit ni več. Prav tako ni več mlina ob Lepenjici. Tudi v knjigi *Vodni pogoni na Slovenskem*, kjer so naštetni vsi vodni pogoni, delujoči okoli leta 1900, mlinov na koncu korit ni najti. Omenjena sta mlina oz. žaga Na skali in Vrsniku. Mlina sta torej prenehala delovati že pred letom 1900, tako kot so članom Orlove ekipe povedali domačini.

V Trenti so bile žage še Na Logu in Na klancu, v Soči pa Na skali in v dolini ob sotočju Vrsnika in Soče. Mlin je bil tudi v zgornjem delu Lepene, ruševine tega mlina so še lepo vidne in vredno si jih je ogledati.

Žaga Na skali je bila zelo stara in obratovala je le en mesec na leto. Tako je bilo zaradi pomanjkanja vode in strank, saj je delala le za pet domačij. Mlin in žago,

Drugo vojaško kartiranje. Mlinska kolesa na koncu korit so že vrisana.

Vir dlib, *Spezialkarte der Oesterreichischen-ungarnischen Monarchie*

Tretje vojaško
kartiranje.
Dodana sta mlina
na Lepenjici in
Vrsniku.
Vir dlib,
Spezialkarte der
Oesterreichischen-
ungarnischen
Monarchie

ki sta stala ob Vrsniku in pogorela pred drugo vojno, je potem kupil lastnik žage Na skali in ju temeljito obnovil. Ta žaga je na leto obratovala le aprila, maja in junija. V drugem času je bilo vode premalo. Stara žaga Na skali je bila takrat opuščena.

Žaga ob Vrsniku je stala že pred prvo vojno, prvič jo najdemo na zemljevidu iz tretjega vojaškega kartiranja. Tako smo našli vse štiri v *Planinskem vestniku* omenjene mline. Dva na koncu korit, ob Vrsniku in v Lepeni.

Za konec

Moja začetna domneva, da so tiste ruševine ostanki iz prve vojne, se le ni izkazala za popolnoma napačno. Našel sem ukaz, s katerim je poveljstvo k.k. 44. LID dne 1. 7. 1915 ukazalo zamenjavo madžarskih enot iz okolice Golobarja in enot iz okolice planine Zagreben. Madžari, vajeni ravnin, se v izrazito gorskem bojišču niso izkazali, zato so jih zamenjali z Avstrijci iz okolice Linza. Ukaz med drugim tudi zapoveduje,

da se Pod Klancem (na koncu korit) pripravi "hilf-splatz", prevezovališče, z enim zdravnikom, enim sanitetnim podoficirjem in štirimi bolničarji. Takrat so bil zgradbe že brez strehe, zato so jih zasilno pokrili. Nekaj ranjencev, ki niso preživeli transporta do bolnišnice v vasi Soča, so tam pokopali. V tridesetih letih prejšnjega stoletja so Italijani ostanke teh nesrečnejšev izkopali in prenesli na vojaško pokopališče pred Bovecem pri obelisku. ●

Viri

Archivio di Stato di Trieste, Catasti di Trieste.

Arhiv Republike Slovenije, Franciscejski kataster za Primorsko, (1811–1869).

Digitalna knjižnica Slovenije, Spezialkarte der Oesterreichischen-ungarnischen Monarchie
Albert Struna: *Vodni pogoni na Slovenskem*. Tehniški muzej Slovenije. 1955.

Janez Planina: Soča: Monografija vasi in njenega področja. Geografski zbornik 2 (1954). 214–215.

Slovenski etnografski muzej, dokumentacijski fond t. i. Orlovih terenskih ekip, Trenta–Bovec, 1952.

Spletni arhiv *Planinskega vestnika*.

Na zemljevidu iz leta 1906 mlinov na koncu korit ni več, prav tako ne v Lepeni. Vodni kolesi sta narisani le še ob sotočju Vrsnika s Sočo in višje, kjer je stala žaga Na skali.

Vir dlib,
Spezialkarte der
Oesterreichischen-
ungarnischen
Monarchie

